

Θεσσαλονίκη,
Μακεδονίας μητρόπολις

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ Μακεδονίας Μητρόπολις
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ	Δημήτριος Β. Γραμμένος
ΚΑΛΛΙΤΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ, ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ & ΕΞΩΦΥΛΛΟ	Θωμάς Γκινούδης [thomas@ginoudis.gr]
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:	Εκδόσεις ΖΗΤΡΟΣ Πλάτωνος 2, 546 31 Θεσσαλονίκη τηλ.: 2310 270184, 2310 270884 fax: 2310 271766 e-mail: info@zitros.gr Υποκατάστημα: Ασκληπιού 6, 106 80 Αθήνα τηλ.: 210 3626350, fax: 210 3626360 www.zitros.gr © 2013 Εκδόσεις Ζήτρος Printed in Thessaloniki, Greece

ΜΕΛΕΤΕΣ & ΛΗΜΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ 4η ΕΚΘΕΣΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΜΟΝΙΜΗΣ
ΕΚΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ Μακεδονίας μητρόπολις

Επιστημονική επιμέλεια: Δ.Β. Γραμμένος

Εκδόσεις ΖΗΤΡΟΣ

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
----------------	---

Ο ΧΩΡΟΣ

1. Προκασσάνδρεια Θεσσαλονίκη Κώστας Σουέρεφ	10
2. Η Θεσσαλονίκη στην ιστορία των χαρτών Ευάγγελος Λιβιεράτος	16
3. Περιηγητές, αρχαιογνώστες και τα αρχαία μνημεία της Θεσσαλονίκης Σαπφώ Ταμπάκη	24
4. Περιηγητές, αρχαιολόγοι και αρχαιογνώστες στη Θεσσαλονίκη πριν από την απελευθέρωση του 1912 Π. Νιγδελής	38

ΤΕΛΕΤΕΣ & ΘΕΑΜΑΤΑ

5. Τελετές και θεάματα στη Θεσσαλονίκη Δήμητρα Ακτσελή	41
---	----

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΠΡΟΣΩΠΑ

6. Ιστορικά πρόσωπα στην περιοχή της Θεσσαλονίκης Δήμητρα Ακτσελή	43
---	----

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

7. Κοροπλαστική των ελληνιστικών χρόνων Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη	47
8. Κοροπλαστική των ρωμαϊκών χρόνων Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη	51
9. Υαλουργία Αναστάσιος Αντωνάρας	57
10. Ένδυση, υπόδηση, καλλωπισμός και κόμμωση Δήμητρα Ακτσελή	64
11. Θεσσαλονίκη: το εμπόριο στα ρωμαϊκά χρόνια Κώστας Σουέρεφ	70

ΤΕΧΝΕΣ & ΓΡΑΜΜΑΤΑ

12. Το ρωμαϊκό πορτρέτο στη Θεσσαλονίκη Θεοδ. Στεφανίδου-Τιβερίου	77
--	----

13. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο (1ος – τέλη 3ου αι. μ.Χ.) Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά	85
14. Μύθος Δήμητρα Μήττα	113

Η ΜΟΛΥΒΔΙΝΗ ΛΑΡΝΑΚΑ

15. Η Μολύβδινη λάρνακα - Ανθρωπολογική μελέτη Χριστίνα Παπαγεωργοπούλου - Νικόλαος Ι. Ξηροτύρης	119
--	-----

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

16. Τα νεκροταφεία της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης Δήμητρα Ακτσελή	135
---	-----

Ο ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

ΣΤΗΝ ΠΛΑΤΕΙΑ ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟΥ

17. Ο αρχαιολογικός χώρος στην Πλατεία Διοικητηρίου Δήμητρα Ακτσελή	138
---	-----

ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΤΟΥ ΓΑΛΕΡΙΟΥ

18. Το ανάκτορο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη Φανή Αθανασίου	144
--	-----

ΣΑΡΑΠΕΙΟ

19. Σαραπείο. Το ιερό των αιγυπτίων θεών Ch. Steimle	159
---	-----

ΥΣΤΕΡΟΑΡΧΑΪΚΟΣ ΝΑΟΣ

20. Υστεροαρχαϊκός ναός Θεσσαλονίκης Γεώργιος Καραδέδος	167
--	-----

ΣΤΟ ΛΥΚΑΥΤΕΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΠΟΧΗΣ

21. Η Θεσσαλονίκη στο λυκαυγές της νέας εποχής Δημήτρης Ι. Κυρτάτας	185
--	-----

ΔΗΜΜΑΤΑ	192
---------------	-----

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Θεσσαλονίκη, Μακεδονίας μητρόπολις, είναι ο τίτλος του σχετικού εκθεσιακού τμήματος της επανέκθεσης του Α.Μ.Θ. το στήσιμο της οποίας διάρκεσε από το φθινόπωρο του 2002 μέχρι τις αρχές του Σεπτεμβρίου του 2006, οπότε και εγκαινιάστηκε. Η έγκριση του σχετικού φακέλου από το ΚΑΣ έγινε το Σεπτέμβριο του 2003. Οι τίτλοι των άλλων εκθεσιακών τμημάτων είναι «Χρυσός των Μακεδόνων» (εγκαινιάστηκε πρώτο τον Ιούλιο του 2004 και ήδη από τις εκδόσεις Ζήτρος κυκλοφορεί ο σχετικός πλήρης οδηγός), «Μία έκθεση για την προϊστορική Μακεδονία», «Προς τη γένεση των πόλεων», «Στη Μακεδονία από τον 7ο π.Χ.αι. μέχρι την ύστερη αρχαιότητα» (ο τόμος, κυκλοφόρησε, από τις ίδιες εκδόσεις στα τέλη του 2011/αρχές του 2012), και Θεσσαλονίκη, Μακεδονίας μητρόπολις.

Οι μελέτες και τα λήμματα του τόμου αυτού και όλων των άλλων, όπως με πολλές αφορμές έχουμε τονίσει, είχαν αρχίσει να συγκεντρώνονται από τα τέλη του 2003/αρχές του 2004, αλλά λόγοι ανεξάρτητοι από τη θέληση του επιμελητή και βέβαια η οικονομική κρίση των καιρών μας και η αβεβαιότητα στον εκδοτικό χώρο, καθυστέρησαν την έκδοση του παρόντος τόμου αλλά και όλου του πολύ δαπανηρού, είναι η αλήθεια, αυτού έργου. Οι τόμοι αυτοί δηλαδή θα πρέπει να θεωρούνται ως αναπόσπαστο κομμάτι της επανεκθετικής προσπάθειας, με γραφειοκρατικούς όρους ως συνημμένοι τροποντινά στον επανεκθετικό φάκελο. Ο παρών τόμος και ο τόμος για τη Μακεδονία θα πρέπει να εκληφθούν ως συγκοινωνούντα δοχεία, όπως είναι ευνόητο. Ειδικότερα μάλιστα ο παρών τόμος θα πρέπει να θεωρηθεί ως συγκοινωνούν δοχείο με τον τόμο/οδηγό που είχε εκδοθεί για την περιοδική έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης στο Τελλόγλειο Ίδρυμα στη Θεσσαλονίκη (Δ.Β. Γραμμένος, εκδότης, Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Α.Μ.Θ. αρ.1, Τ.Α.Π., ελλ. και αγγλ. έκδοση, Θεσσαλονίκη 2003). Η έκθεση αυτή και ο τόμος / οδηγός της θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως προανάκρουσμα ή μερικό προσχέδιο του νεότερου εγχειρήματος.

Στον τόμο του 2007 του συνεδρίου «Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη», βασικοί συντελεστές της επανέκθεσης έχουν αναλυτικά παρουσιάσει το περιεχόμενο αυτών των εκθέσεων, τα των σχετικών εργασιών κ.λ. Στα τεύχη του Μαρτίου 2007 και Μαρτίου 2008 του περιοδικού Αρχαιολογία και Τέχνες έχω εκθέσει αναλυτικά τόσο τα των θεματικών ενοτήτων των διαφόρων εκθεσιακών ενοτήτων κάθε εκθεσιακού τμήματος (τα τεύχη αυτού του περιοδικού φιλοξενούνται τώρα στο διαδίκτυο). Έχω εκθέσει επίσης το ιστορικό και το σκεπτικό του πολύπλοκου αυτού εγχειρήματος, όπως επίσης και τις σύνθετες δυνατότητες που προσφέρει η πρόταση για τις θεματικές ενότητες: πρωτότυπο, καταρχήν, αντικείμενο, εικόνα σε όλα της τα είδη, δηλαδή σχέδιο, φωτογραφία, βίντεο, πολυμεσικές εφαρμογές, κείμενα πολλών ειδών, μουσική σε μερικές περιπτώσεις. Η θεματική ενότητα θα μπορούσε να αποτελεί σχήμα για την εφαρμογή κάθε είδους θέσεων της μουσειολογίας έτσι όπως εξελίσσεται στις μέρες μας, συνδυάζοντας την παράλληλα εξελισσόμενη θεωρητική αρχαιολογική έρευνα. Είναι δύο επιστήμες για το παρελθόν που αναγκαστικά πρέπει να συμβαδίζουν. Για να αναφέρω ένα παράδειγμα: οι μεταμοντέρνες θεωρητικές αναζητήσεις της αρχαιολογίας, μακριά πλέον από τα θεωρητικά σχήματα του παρελθόντος, θα μπορούσαν να βρουν μουσειολογική εφαρμογή μέσω των θεματικών ενοτήτων, με άμεσες και θετικές επικοινωνιακές επιπτώσεις. Στην περίπτωση μας υπάρχουν αυτές οι προθέσεις ή ολοκληρωμένες προτάσεις, οπωσδήποτε όμως το πεδίο αυτό απαιτεί συνδυασμένη συστηματική έρευνα μουσειολογίας και αρχαιολογίας. Ίσως στο μέλλον η προσπάθεια αυτή να αποβεί πολύ σημαντική. Θα πρέπει να τονισθεί επίσης στο σημείο αυτό

ότι για λόγους οριοθέτησης του χάους και μόνο, διατηρείται, όχι άμεσα ορατό, στους εκθεσιακούς χώρους, το «παλιό» –συνειδητά κυρίως από τη πλευρά της Νέας Αρχαιολογίας– σχήμα το οποίο διατηρείται και σε μεγάλες συνθέσεις των ημερών μας, π.χ. για το Βυζάντιο, πάντα όμως για λόγους οριοθέτησης του χάους και όχι ερμηνευτικούς: χώρος, χρόνος, κοινωνία, οικονομία, ιδεολογία. Στο πρόσφατο τεύχος (τέλη του 2011) του ηλεκτρονικού περιοδικού *Museology* του Πανεπιστημίου της Μυτιλήνης δημοσιεύεται μία σύνοψή μου του ανακατασκευαστικού έργου καθώς και των θεωρητικών κατευθύνσεων και της δομής του επανεκθετικού προγράμματος.

Η εκθεσιακή διάρθρωση έτσι όπως εκτέθηκε στο Αρχαιολογία και Τέχνες του Μαρτίου 2007 τόσο για το τμήμα αυτό όσο και για τα άλλα τμήματα, εκτός από εκείνο για τον Χρυσό των Μακεδόνων, αποτελεί μια συρρίκνωση των αρχικών προθέσεων, ή, καλύτερα, καταλήγει να έχει μεμονωμένα κενά που συνεχίζονται και στον παρόντα τόμο, παρόλο που υπάρχουν θέματα που θα μπορούσαν να καλύπτονται από άλλα. Οι λόγοι είναι οι εξής: 1. Έλλειψη ικανού εκθεσιακού χώρου, ύστερα και από τη ριζική αναπροσαρμογή του σχετικού φακέλου. 2. Έλλειψη ευρημάτων. 3. Έλλειψη εξειδικευμένης έρευνας ή δημοσιεύσεων. Αρχική μου πρόθεση ήταν όλες οι θεματικές ενότητες να επαναλαμβάνονται σε όλες τις εποχές έτσι ώστε να γίνεται αντιληπτή η όποια πολιτιστική αλλαγή σε επίπεδο εκθεμάτων. Με τον τρόπο αυτό η συνεχής επανάληψη ενός «μονότονου» σχήματος δεν θα ήταν ίσως βαρετή. Για να αναφέρω ένα ακραίο παράδειγμα: δεν είναι καθόλου εύκολη υπόθεση τόσο η μουσειολογική παρουσίαση όσο και η συγγραφή κειμένου, για τους λόγους που αναφέραμε, για το θέμα της υπόδησης στην ελληνιστική και, κατόπιν, στη ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη. Όταν ο αναγνώστης διαπιστώνει κάποιο κενό θα παρακαλούνταν να το δικαιολογεί με βάση τα ανωτέρω. Σίγουρα θα ήταν ευχής έργο μία μελλοντική συλλογική προσπάθεια βασισμένη σε αυτόν ή σε άλλον σχεδιασμό, εμπλουτισμένη με νέα θέματα αλλά και με εκθέματα, ίσως και από το σύνολο των μουσείων της Μακεδονίας, που άμεσα ή έμμεσα σχετίζονται με τη Θεσσαλονίκη. Η ως αυτό το βιβλίο προσπάθεια αποτελεί, πιστεύω, την τελευταία λέξη της έρευνας, έρευνας η οποία προωθείται άμεσα στο ευρύτερο κοινό. Για το λόγο αυτό και για πολλούς άλλους οι ευχαριστίες όλων μας, τόσο για τους συγγραφείς όσο και για τους συντελεστές της επανέκθεσης, θα πρέπει να είναι θερμές και από βάθους ψυχής.

Ειδικά για το εκθεσιακό τμήμα της Θεσσαλονίκης σε συνδυασμό με τον παρόντα τόμο, ο αναγνώστης/επισκέπτης θα πρέπει να έχει υπόψη του και τα εξής:

Ο αρχικός σχεδιασμός/ διάρθρωση της έκθεσης /οδηγού ήταν ο/η εξής:

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

- Ιστορικό διάγραμμα – χάρτες
- Ο χώρος, η πολεοδομική εξέλιξη εντός και εκτός των τειχών της πόλης. Πληθυσμιακή προσέγγιση.
- Η αρχαία χαρτογραφία.
- Σύντομη ιστορία της έρευνας: περιηγητές, αρχαιογνώστες, ανασκαφείς.
- Κοινωνική ζωή.
- Ιδιωτική ζωή: Τα σπίτια. Το νοικοκυριό. Τα παιχνίδια.
- Η θρησκεία: Θεοί και ήρωες. Αντικείμενα λατρείας.
- Οικονομία: Αγγειοπλαστική. Κοροπλαστική. Μικροτεχνία. Ένδυση. Καλλωπισμός. Κόσμημα. Υαλουργία.
- Τέχνες και γράμματα: Θέατρο. Μύθος.
- Θάνατος: Επιτύμβια. Νεκροταφεία. Ταφικά έθιμα.

ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

- Ιστορικό διάγραμμα – Χάρτες.
- Ο χώρος, η πολεοδομική εξέλιξη εντός και εκτός των τειχών της πόλης. Πληθυσμιακή προσέγγιση.
- Ο χρόνος.
- Κοινωνική ζωή: Οικογένεια. Κοινωνικές τάξεις-μειονότητες. Δουλεία. Τελετές- δημόσιες εκδηλώσεις. Αθλητισμός.
- Ιδιωτική ζωή: Τα σπίτια. Το νοικοκυριό. Τα παιχνίδια.
- Η Θρησκεία: Θεοί και ήρωες. Δημόσια θρησκεία. Ιδιωτική θρησκεία.
- Οικονομία: Καλλιέργειες. Αγγειοπλαστική. Κοροπλαστική. Λιθοτεχνία. Υαλουργία. Ένδυση. Υπόδηση. Καλλωπισμός. Κόμμωση. Κόσμημα. Υφαντική. Ανταλλαγές – εμπόριο. Επαγγέλματα. Ταξίδια. Οδικό δίκτυο.
- Οργάνωση του χώρου: Δημόσια κτήρια. Δρόμοι. Κρηναία οικοδομήματα. Γυμνάσια.
- Τέχνες και γράμματα: Θέατρο. Φιλοσοφία. Πλαστική. Πορτρέτο. Μεγάλη ζωγραφική. Ψηφιδωτά. Μύθος.
- Θάνατος: Νεκροταφεία, τάφοι. Ταφικά έθιμα. Επιτύμβια.
- Ο αρχαϊκός ναός.
- Το Διοικητήριο.
- Το Σεραπείο.
- Η αρχαία αγορά.
- Το γαλεριανό συγκρότημα.
- Ιστορικά πρόσωπα.

Για τους λόγους που ήδη αναφέραμε, εκθεσιακά το σχήμα αυτό συρρικνώθηκε, χωρίς διάκριση εποχών, στο εξής (βλ. και Αρχαιολογία και Τέχνες Μάρτιος 2007,79 κ.εξ.): Πριν από την ίδρυση της πόλης: εκθέτονται ευρήματα από οικισμούς της ευρύτερης περιοχής της που κατοικούνταν πριν από την ίδρυσή της. 2. Η οργάνωση του αστικού χώρου: τα τείχη και οι πύλες. Λιμενικές εγκαταστάσεις. Η αγορά. Το Διοικητήριο. Το γαλεριανό συγκρότημα. Τα σπίτια. Οι θερμές. Τα ιερά. Τα νεκροταφεία. 3. Ο πληθυσμός: η κοινωνική ιεραρχία. Τα επαγγέλματα. Το αστικό σπίτι. 4. Τα συμπόσια: Η μαγειρική παράδοση. Η κουζίνα των ρωμαίων. Τα λυχνάρια. Τα ψηφιδωτά. Τα τραπεζοφόρα. 5. Οι γυναίκες: Τα κοσμήματα. Ο καλλωπισμός. 6. Τα πορτρέτα. 7. Ο θάνατος: Ταφικά έθιμα. Μακεδονικοί τάφοι Θεσσαλονίκης. Τα νεκροταφεία. Οι τάφοι. 8 Η λατρεία: Θεοί. Ήρωες. Θίασοι. Αυτοκρατορική λατρεία. Ο θεοποιημένος Αλέξανδρος. 9. Το Σεραπείο. 10 Ο αρχαϊκός ναός. Όλο αυτό το θεματολόγιο καλύπτεται από τα διαθέσιμα στον παρόντα τόμο κείμενα ενώ έχει γίνει αναγωγή των εκθεμάτων/λημμάτων στα κείμενα αυτά (βλ. περιεχόμενα).

Η σχέση των προθέσεων με το τελικό αποτέλεσμα, το επαναλαμβάνουμε, περνάει από παραμέτρους όπως διαθέσιμος χώρος, συνεργάτες, έλλειψη αρχαιολογικού ακόμη και εποπτικού υλικού, υπαγωγή του αρχαιολογικού υλικού σε ήδη γνωστά σχήματα και όχι στα των προθέσεων, έλλειψη ειδικών μελετητών ή μελετών κλ. Νομίζω ότι η παράθεση αυτών των σταδίων (αρχικές προθέσεις/σχεδιασμός, άλλοι τρόποι για την κάλυψη των κενών, συσχετισμός αρχικών προθέσεων/σχεδιασμού με τα τελικά κείμενα του οδηγού), αποτελούν σημαντικό ερευνητικό πεδίο για τους ερευνητές, κυρίως τους μουσειολόγους, για το επίπεδο και τη διαθεσιμότητα της έρευ-

νας, τις τάσεις της κ.λ. Πάντως και στην περίπτωση αυτού του εκθεσιακού τμήματος, ένα μεγάλο μέρος των θεματικών ενότητων περιλαμβάνεται σε πολυμεσικές και ηλεκτρονικές εφαρμογές. Ιδιαίτερα θα ήθελα να επισημώσω την προσοχή στην πολυμεσική εφαρμογή (οθόνη αφής) για την οργάνωση του χώρου, ιδιαίτερα στη ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη. Τη βάση για την εφαρμογή αυτή αποτέλεσε μία συστηματική προεργασία που συντελέστηκε με την οργάνωση και εποπτεία μου κατά το έτος 1998 από ομάδα αρχαιολόγων στο πλαίσιο των δράσεων της ΙΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Αποτελείται από εκατό περίπου ντοσιέ που αντιστοιχούν στα ανασκαμμένα οικόπεδα εντός και εκτός των τειχών της Θεσσαλονίκης. Όταν το υλικό αυτό, ύστερα από σχετική επεξεργασία δημοσιευθεί, και σε αυτό περιληφθούν και τα αντικείμενα που προέκυψαν από τις σωστικές αυτές ανασκαφές, τότε και τα σχετικά κενά στα οποία μόλις αναφερθήκαμε θα αρχίσουν να καλύπτονται και η όψη του αρχαίου παρελθόντος της πόλης θα προσφερθεί στις σύγχρονες αναζητήσεις ειδικών και μη. Η εργασία αυτή, εμπλουτισμένη και από τις νεότερες ανασκαφές αλλά και τις ανασκαφές για την εγκατάσταση του μετρό, είναι κάτι που οι μελετητές του παρελθόντος οφείλουν εδώ και καιρό στην πόλη. Στην πολυμεσική εφαρμογή που αναφερθήκαμε, με τη βοήθεια των ντοσιέ που αναφέραμε και τη γνώση και εμπειρία του καθηγητή της Βυζαντινής Αρχαιολογίας στο Α.Π.Θ. Γ. Βελένη και την σχεδιαστική ανασύνθεση και εκτέλεση του ζωγράφου και σχεδιαστή Δ. Κούντουρα, ο επισκέπτης μπορεί να δει πολλά από τα μνημεία της πόλης και βέβαια την πολεοδομική της εξέλιξη. Σε ειδική μονογραφία του ίδιου καθηγητή θα μπορούσε να ανατρέξει για το θέμα των τειχών και των πυλών της πόλης και όχι μόνο (έκδ. Univ. Studio Press).

Επαναλαμβάνουμε ότι στον παρόντα τόμο, στον τελικό κατάλογο των κειμένων που προέκυψε τελικά, γίνεται, για την διευκόλυνση του επισκέπτη/αναγνώστη ή του αναγνώστη, αναγωγή των λημμάτων κατά κείμενο.

Η μέχρι τώρα προσπάθεια όπως αντανakλάται στο βιβλίο αποτελεί, πιστεύω, την τελευταία λέξη της έρευνας, έρευνα η οποία προωθείται άμεσα στο ευρύτερο κοινό. Για τον λόγο αυτό και για πολλούς άλλους οι ευχαριστίες μου, τόσο στους συγγραφείς όσο και στους συντελεστές της επανέκθεσης, είναι θερμές και από βάθους ψυχής. Θερμές ευχαριστίες στις Εκδόσεις Ζήτρος και τον Κωνσταντίνο Ζήτρο προσωπικά, ο οποίος ανέλαβε τη διεκπεραίωση της έκδοσης αυτής της μεγάλης συλλογής. Θερμές επίσης ευχαριστίες οφείλονται στον καλλιτεχνικό επιμελητή του τόμου Θωμά Γκινούδη.

Θεσσαλονίκη καλοκαίρι 2008 – αρχές 2012

Δρ. Δημήτριος Β. Γραμμένος

Επίτιμος Διευθυντής Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας Βόρειας Ελλάδας

Πρώην Διευθυντής του Α.Μ.Θ.

Σημείωση: Από παραδρομή, στον κατάλογο των περιεχομένων του τόμου για τη Μακεδονία αναφέρεται το όνομα της Σ. Δρούγου αντί της Ι. Βασιλειάδου. Επίσης, τόσο στον κατάλογο περιεχομένων όσο και στο σχετικό άρθρο, αναφέρεται το όνομα του Η. Σβέρκου αντί του Μ.Β. Χατζόπουλου.